

ЕТНОПОЛІТИЧНІ І НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

В.В.Бойцан

ПОШИРЕННЯ ПРОСВІТНИЦЬКИХ ІДЕЙ НА ПРИКАРПАТТІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Проблема поширення українського просвітницького руху на Прикарпатті вивчена недостатньо. Тому це питання потребує детального та об'єктивного аналізу.

В праці “Роля України в новітній історії” І.Лисяк-Рудницький усунуто національно-визвольні рухи в країнах Східної Європи поділяє на дві категорії. До першої належать рухи, керівництво в яких залишалося за традиційно панівною верствою. Метою національних рухів цього типу було відновлення старої державності в її давніх традиціях. Рухи другої категорії характеризуються необхідністю формування провідної верстви, а зусилля були спрямовані на те, щоб загальну масу народу підняти до рівня політично свідомого національного існування [17, т.1, с.145]. Національно-визвольний рух на території Прикарпаття і Галичини в цілому автор вважає за можливе віднести до другої категорії.

Початок національного руху в Галичині М.Грушевський датує першими десятиліттями ХІХ ст., коли серед нового уніатського духовенства з'являються “тямущі люде, які думають не тільки про інтереси своєї церкви, а й про інтереси народні, національні, заходяться коло піднесення народної освіти і добробуту, коло розвою національної культури” [13, с.418]. Принизливе становище українців породжувало прагнення до пошуку шляхів вирішення національної проблеми.

Внаслідок поразки революції 1848 р. в Австрії одне з її головних завдань – звільнення народів, які перебували під імперським гнітом – не було вирішене. В кінці 1851 р. було скасовано конституцію 1849 р. і встановлено проабсолютистський режим. У 1851 р. саморозпустилася Головна Руска Рада. Ця складна і суперечлива епоха пробудила до життя різні суспільно-політичні течії. Склалася традиція виділяти в українському національному русі три основні напрямки: москвофільський, народолюбський, радикальний.

Кожна з цих течій відіграла важливе значення в розвитку українського національного руху.

Однією з найвпливовіших сил на політичній арені Галичини була москвофільська течія. Брак віри у власні сили та захоплення великою Росією призвели до переходу великої частини української інтелігенції у

табір москвофілів. Останні дослідження доводять, що москвофільство зародилося в Галичині в період 1848-1849 рр. [23, с.37]. Цієї ж думки дотримувався і автор статті “Початки галицького москвофільства”, яка з’явилася в газеті “Нова Зоря” ще в 1931 р. [6, №71 (471), 20.09].

Важливим етапом у становленні москвофільства став кінець 60-х рр., коли його ідеї прийняло так зване “святоюрське” коло греко-католицького духовенства. Відтак москвофільство поширилося на більшість духовенства, і до кінця ХІХ ст. священики були основною його соціальною базою. Під впливом москвофільства перебувала також консервативно настроєна частина світської інтелігенції. Течія охоплювала широкий діапазон культурних і соціальних орієнтацій: від симпатій і сподівань на допомогу Росії у боротьбі з поляками та угорцями аж до повного зречення українського народу і визнання цілковитої єдності з Росією.

Слід відмітити відірваність москвофільства від простого народу та його інтересів. Як відзначав О.Терлецький у своїй праці “Москвофіли й народовці в 70-их рр.”, “не серед самого народу, не під сільською стріхою, не з теперішнього життя вони збирали той магеріал, який мав послужити за підвалину нового народнього життя” [22, с.16].

Значний вплив на поширення москвофільства мала програна Австрією війна з Пруссією в 1866 р. Характеризуючи москвофільство, С.Макарчук відзначав, що важливим фактором в плані поширення москвофільства “виявився крах надій на досягнення політичних і громадських прав “русского народу” в Австрії при орієнтації на монархію Габсбургів” [18, с.85].

Серед причин, які сприяли поширенню москвофільства в Галичині, слід також назвати неуспіх політичної орієнтації церковної верхівки на віденський уряд, політика польської сеймової більшості проти українського народу, яка не визнавала його прав, а також консерватизм греко-католицького духовенства [19, с.40].

Проаналізувавши розвиток просвітницького руху протягом ХІХ ст., можна помітити в окремих випадках відірваність теоретичних положень з практичною діяльністю та отриманими результатами. Якщо теорія москвофільства була ворожою для українського народу, то практична діяльність, в багатьох випадках, позитивно вплинула на становище українського народу. Саме під впливом діячів москвофільського руху було започатковано активний розвиток читалень, вони були серед найактивніших діячів антиалкогольного руху, а москвофільська преса зробила вагомий внесок у пропаганду усіх економічних та культурних починань. Організаційно течію москвофілів на території регіону репрезентувало товариство імені Михайла Качковського.

В.В.Бойцан. Поширення просвітницьких ідей на Прикарпатті у ХІХ - на початку ХХ ст.

На протипагу москвофільству, в 1860-х рр. виступила група діячів, які називали себе "народовцями". Ця течія складалася з учителів, письменників, юристів, студентів, нижчого духовенства. Діячі цього напрямку продовжували розвивати національно-самостійницьку лінію. В програму своєї діяльності народовці ставили освітню й організаційну працю серед народу, вживали в мові й у письмі чисту українську мову та намагалися впроваджувати її в літературний вжиток, пресу, театр, школу й науку. Вони вважали українську мову та фонетичний правопис гарантом існування української нації. Ще в 1866 р. діяч народовської течії Мелітон Бучинський писав: "Бо фонетика за малий протекст до відстрашення їх, а її, що ним ся відстрашать не хоче самостійності Руси, а таких нам до хрину. Тому стоїть фонетика, панове, і стояти буде" [1, арк. 1]. Народовську течію на Прикарпатті представляло, в основному, товариство "Просвіта". Можна погодитися з думкою Б.Савчука про те, що на початку своєї діяльності "Просвіта" опиралася на чеський досвід. Про це свідчить той факт, що її перші програмні документи закріпили як одну з домінантних ідей ідею "всеохпності" [21, с.25].

Народницький напрям у Галичині хоч і міцнів протягом 1870 рр., але, опираючись в основному на духовенство і ліберальну буржуазію, на початку був слабо зв'язаний з народними масами, не враховував їх реальних потреб. Під впливом програми виборів до австрійського парламенту в 1879 р. і труднощів у порозумінні з москвофілами почалася політична активізація народовців, яка тривала аж до початку ХХ ст.

Причиною розколу українського національного руху на москвофільську та народовську течії стала глибока криза самого руху внаслідок його недостатньої зрілості, відсутності чіткої національно-політичної програми і необхідного соціального ґрунту [23, с.37].

Починаючи з 70-х рр. ХІХ ст., у Галичині зароджується радикальний рух. На початковому етапі він зазнав ідеологічного впливу Михайла Драгоманова [16, с.60]. Поступово, через особисто знайомих Драгоманову студентів (серед яких були і вихідці з Прикарпаття М.Бучинський, Є.Желехівський, І.Франко та ін.), ці ідеї починають проникати на територію Прикарпаття. Внаслідок цього, на думку Р.Іванової, було започатковано перелом у свідомості галичан, що було пов'язано з відходом молодшого покоління від ідеології москвофільства і клерикалізму [14, с.198].

Як стверджує М.Кугутяк, вихідними принципами програми радикалів було виховання в народних масах почуття національної єдності, залучення їх до національно-політичного руху й боротьба проти москвофільства і клерикалізму [15, с.83].

Поява нової течії в українському національно-визвольному русі викликала спротив як в середовищі москвофілів, так і з боку австрійських властей. В 1879-1880 рр. судові процеси відбулися над селянами Коломийського та Косівського повітів. Зазнавали переслідувань і пропагандисти радикальних ідей І.Франко, Михайло, Ганна і Параска Павлики [15, с.66].

З початком 1880-х рр. до радикального руху на Прикарпатті підключаються нові сили, серед яких активною пропагандистською діяльністю відзначалися Т.Окуневський, І.Герасимович, С.Данилович, К.Трильовський. Багато з них взяли участь у заснуванні в жовтні 1890 р. Української радикальної партії [16, с.294]. Характерною рисою цього руху було і те, що ідеї радикалів поширювалися не тільки в середовищі українських інтелектуалів, але і серед селянства. Помітним був вплив радикалів і в середовищі студентів. Так, відомо, що у тісному зв'язку з Михайлом Павликом та його сестрою Анною перебував цілий ряд учнів Коломийської державної гімназії [2, арк.1-4].

Про зростання впливу радикалів свідчить той факт, що на виборах представники радикальних сил набирали все більше голосів виборців і проводили своїх послів до галицького сейму і парламенту. Під час парламентських виборів 1897 р. частина народовців на чолі з Ю.Романчуком виступила в блоці з москвофілами, а інша частина, яку очолив О.Барвінський, об'єдналася з крайовою польською адміністрацією. Радикали відчували величезний опір з боку цих політичних угруповань, проте навіть за таких умов зуміли провести послами Т.Окуневського та Р.Яросевича [15, с.92].

Завдяки активній пропагандистській діяльності радикали зуміли до початку Першої світової війни створити розгалужену систему читалень та товариств, що отримало визнання з боку інших українських товариств. Так, на загальних зборах Коломийської філії товариства “Просвіта”, що відбулися 19 листопада 1897 р., один з її керівників Олександр Кульчицький зазначав, що “нова партія – радикальна в напрямі політичнім зробила багато, в напрямі просвітнім – противно, закладаючи свої товариства “Народна Воля”, була причиною упадку деяких читалень” [3, арк.1зв]. Різка оцінка діяльності радикалів була викликана, на думку автора, зіткненням інтересів на полі просвітньої діяльності, але свідчить і про посилення впливу радикалів на народ.

Особливо зростає вплив радикалів з початком ХХ ст., коли за ініціативою К.Трильовського в багатьох населених пунктах починають засновуватися пожежно-гімнастичні товариства “Січ”. Заснування “Січей” знаменувало собою наступ проти клерикалізму, що відрізняло корінним чином радикальну течію від москвофілів та народовців.

В В бойцян. Поширення просвітницьких ідей на Прикарпатті у XIX – на початку XX ст.

Далеко не всі повіти Прикарпаття однаковою мірою відчували вплив просвітницьких ідей. Тому виникає потреба у створенні більш-менш повної картини впливу трьох течій у національному русі на територію регіону.

На території Прикарпаття протягом XIX – на початку XX ст. помітні два основні центри просвітництва, якими були Коломия та Станиславів (тепер – Івано-Франківськ). На початку XX ст. з'являється ще й третій центр – Снятин, який стає головним осередком радикальної течії.

Станиславівський повіт належав до числа тих, де москвофільство було найбільшого поширення. Станиславівська філія товариства ім. М. Качковського була однією з перших, які з'явилися на території Прикарпаття, а на початку XX ст. стала однією з найпоужніших, маючи на кінець 1911 р. 46 читалень, 5 крамниць, 5 позичкових кас, 5 “Пожежних дружин”, 6 аматорських театральних гуртків, а також утримувала бурсу в Станиславові [11, с. 25].

З другої половини 1870-х рр. на території Станиславівщини починають поширюватися народовські ідеї. З появою в 1877 р. в Станиславові філії товариства “Просвіта”, очолюваної протягом тривалого часу відомим діячем національно-визвольного руху Євгеном Желехівським, вплив народовської ідеології поступово стає все помітнішим.

Що стосується радикальної течії, то вона, в основному, була представлена “Січами”. Разом з тим, на території повіту були випадки зіткнень між представниками радикальної та москвофільської течій. Так, на весіллі в с. Братківці 24 листопада 1908 р. мала місце велика сутичка із застосуванням каміння та дерев'яних палиць. Унаслідок судового розгляду справи 13 членів місцевої “Січі” було засуджено до різних мір покарання [5, №134, 17 (30). 06].

Схожа ситуація прослідковувалася і в Коломиї та в Коломийському повіті. Єдиною відмінністю було те, що радикальна течія на території повіту почала міцніти не на початку XX ст., а на десятиліття швидше, після заснування в листопаді 1890 р. “Коломийського товариства Народної Спільки”. Поряд з цим на початку XX ст. на території повіту посилювався вплив москвофільських ідей.

У Снятинському повіті протягом тривалого часу просвітництво не мало систематичного характеру. Як наслідок, жодна з трьох течій в українському просвітницькому русі не набула переважаючого впливу на повіт. Абсолютна більшість читалень, що були засновані в 1860-1890 рр., виникли виключно завдяки активності окремих ініціаторів на місцях, як правило, на статутах церковних братств. Філія товариства ім. М. Качковського перестала діяти уже фактично на кінець першого року від свого

заснування. Спроба заснувати в травні 1909 р. читальню товариства ім. М. Качковського викликала величезний опір не тільки з боку п'яти українських товариств, але й шести польських та єврейських [5, №123, 4 (17). 06]. Більше того, в день відкриття читальні, який був призначений на 10(23) травня, снятинські радикали зробили все можливе для того, щоб зірвати хід зборів і не допустити її відкриття. У зв'язку з цим відкриття читальні було перенесено аж на три тижні. Характеризуючи тогочасне становище в Снятині, невідомий дописувач зазначав, що у Снятині вся інтелігенція перейшла в "український табір" і немає кому заохочувати членів читальні до боротьби з "ворогами Святої Руси" [5, №130, 12 (25). 06].

Народовська течія на Снятинщині також не була потужною. Аж у 1909 р. була заснована філія товариства "Просвіта", проте до початку Першої світової війни вона так і не змогла вийти на провідні позиції в регіоні.

Найміцніші позиції на території цього повіту мав радикальний рух, особливо після 1900 р., коли в багатьох селах повіту починають засновуватися пожежно-руханкові за статутом, але національно-патріотичні за формою товариства "Січ". Саме з території Снятинщини "Січі" пізніше поширилися на територію усього Прикарпаття.

На решті території просвітництво поширювалося під впливом вищеназваних повітів. Проте багато з них мали свої характерні риси, про які варто коротко згадати.

На територіях Богородчанського, Долинського, Надвірнянського та Товмацького (тепер – Тлумачького) повітів просвітницький рух почав набирати обертів тільки з початком ХХ ст. Тому окремі його прояви швидше можна віднести до ініціативи деяких діячів, ніж до систематичної діяльності, а тому вони мали не систематичний, а випадковий характер.

Городенківський повіт на середину 1890-х рр., за свідченням сучасників, належав до числа тих, "де радикальний рух іще пізніше організований" [7, №8-9, 1. 05]. Окремі прояви організації москвофільства з'являються в кінці 1870 р., коли в Городенці була заснована агентура товариства ім. М. Качковського [10, с.27], проте до заснування філії справа не дійшла. В 1903 р. в Городенці була заснована філія товариства "Просвіта", проте вона не належала до числа найдіяльніших. З початком ХХ ст. на території повіту починають з'являтися й ознаки радикального руху, як правило, у вигляді "Січей".

Найміцніші позиції москвофільство зберігало в Галицькому повіті. Заснована на початку ХХ ст., філія товариства ім. М. Качковського регулярно отримувала позитивну оцінку діяльності в річних звітах керівних органів товариства. В середині 1912 р. їй підпорядковувалося 19 читалень

Н В Бойцан. Поширення просвітницьких ідей на Прикарпатті у XIX – на початку XX ст. (це при тому, що Галицький повіт був одним з найменших на Прикарпатті), при яких діяли 3 аматорські театральні гуртки і 3 хори, 7 пожежних дружин, 7 позичкових кас і 5 кредитних товариств [12, с.18].

Калуський повіт протягом тривалого часу стояв осторонь просвітницького руху. Окремі факти руху в цьому напрямі були швидше випадковістю, ніж закономірністю. Незважаючи на те, що уже у звіті з діяльності товариства ім.М.Качковського за 1877-1878 рр. є дані про існування в місті філії товариства [9, с.20], проте навіть до початку Першої світової війни вона так і не змогла розгорнути діяльності і постійно поступалася місцями іншим товариствам. Судячи з газетних повідомлень, на початку XX ст. активнішою була діяльність “Русского клубу”, який також дотримувався москвофільської ідеології. Про введення системи у просвітню діяльність можна говорити тільки після заснування 14 травня 1903 р. філії товариства “Просвіта” [8, с.16]. Характерною рисою діяльності українських просвітніх товариств в Калуському повіті є відсутність будь-яких повідомлень про зіткнення між представниками різних течій, що свідчить про те, що ці процеси протікали в досить спокійному руслі.

Косівський повіт належав до числа тих повітів, в яких жодна з течій українського просвітництва не мала до кінця XIX ст. переважаючого впливу. Спроби спочатку заснувати філію товариства “Просвіта”, а потім оживити її діяльність так і не принесли бажаних результатів. Ситуацію на початку XX ст. частково пояснює повідомлення з рубрики “Новинки” в газеті “Галичанин”. Подаючи повідомлення про заснування читальні товариства ім.М.Качковського, анонімний дописувач зазначає: “Радикали настрашились нашої читальні, що вона принесе в наш темний і заражений Трильовським кут світло, свободу й правду і хотіли розбити нашу добру справу” [4, №265, 21.11 (4.12)]. Наведена цитата є свідченням, з одного боку, досить сильних позицій радикальної течії і, з іншого боку, слабкості москвофільства.

Рогатинський повіт, на відміну від більшості вищеназваних, навіть за географічним розташуванням є ближчим до Львова, який, безперечно, був провідним центром просвітництва в Галичині в цілому. Саме тому на його території філія товариства ім.М.Качковського так і не змогла налагодити роботи. Натомість філія товариства “Просвіта” була однією з найдійовіших, а за кількістю діючих читалень та інших економічно-господарських інституцій завжди була в числі перших. Помітним був і вплив на регіон радикалів, особливо на початку XX ст.

Таким чином, можна зробити висновок, що кожна з трьох головних течій в українському просвітницькому русі – москвофільська, народова та радикальна – на території Прикарпаття була представлена.

Москвофільство, зародившись в другій половині ХІХ ст., з початком ХХ ст. починає втрачати свої позиції. Найбільший вплив, особливо на початку ХХ ст., мали представники народовської течії, вони зуміли поширити свій вплив практично на всі повіти Прикарпаття. Радикальна течія найбільший вплив мала в Снятинському та Коломийському, а також частково в Городенківському, Косівському, Рогатинському, Станиславівському та Товмацькому повітах.

1. Центральний державний архів у Львові (далі – ЦДА у Львові), ф.362 оп.1, спр.177.
2. ЦДА у Львові, ф.178, оп.1, спр.844.
3. ЦДА у Львові, ф.348, оп.1, спр.2943.
4. Галичанин // Львів, 1908.
5. Галичанин // Львів, 1909.
6. Нова Зоря – 1931.
7. Хлібороб // Коломия, 1893.
8. Звіт з діяльності Товариства “Просвіта” за час від 1 січня 1902 до 31 грудня 1903. – Львів, 1904.
9. Отчетъ о деятельности центрального Комитета и филий Общества им.М.Качковского за 1877/8 годъ, составленный и прочтенный 8(20) августа с.г. на VI-омъ генеральномъ Собраніи членовъ въ Перемышль предсъдателемъ Общества Венедиктомъ М.Плошанским. – Львів. – б.д.
10. Отчетъ о деятельности общества имъ Михаила Качковского и о состоянни того же общества за время от 4 (16) сентября 1879 до 4(16) сентября 1880 г., составленный и прочтенный 4(16) сентября на VIII-омъ генеральномъ Собраніи членовъ въ Коломый председателемъ Общества Венедиктомъ М.Плошанскимъ. – Львів, 1880.
11. Отчетъ о деятельности общества имъ Михаила Качковского и о состоянни того же общества за время отъ 16(29). Сентября 1910 г. до 15(28). Сентября 1911 г. – Львів, 1911.
12. Отчетъ о деятельности общества имъ Михаила Качковского и о состоянни того же общества за время отъ 17(30). сентября 1911 г. до 11(24). сентября 1912 г. и касовый отчетъ за время от 1 н.с. августа 1911 до 21 н.с. июля 1912. – Львів, 1912.
13. Грушевський М. Ллюстрована історія України. – К., 1913.
14. Іванова Р. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. – К., 1971.
15. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939). – Івано-Франківськ, 1993.
16. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. –Львів, 1926.
17. Лисяк-Рудницький І. Роль України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994.
18. Макаруч С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина ХІХ ст. – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. – Львів, 1997. – С.82-99.
19. Миколаєвич М. Москвофільство: Його батьки і діти. – Львів, 1936.
20. Нарис історії Просвіти. – Львів – Краків – Париж, 1993.
21. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина ХІХ ст – кінець 30-х років ХХ ст.). – Івано-Франківськ, 1999.
22. Терлецький О. Москвофіли й народовці в 70-их рр. – Львів, 1902.
23. Турій О. Початки москвофільства в Галичині // Вісник Львівського університету: серія історична. Вип.29. – Львів, 1993.

V.V. Bojtsan

DISTRIBUTION OF ENLIGHTENING IDEAS IN PRECARPATHIA IN
THE 19TH - AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

This publication is devoted to the problem of dissemination ideas in Precarpathia in the XIX century and the beginning of the XX century. The author analyses the question of influences of different trends in Ukrainian national movement in Precarpathia regions.

Г.А.Шпиталенко

**ЧЕСЬКА ОСВІТА НА ВОЛИНІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Дослідження історії чеської освіти на Волині у другій половині ХІХ на початку ХХ ст. дозволяє простежити роль національного шкільництва у сивовідтворенні чеської громади в умовах еміграції та її інтеграції в українське суспільство. На жаль, поряд з іншими, освітня проблема в історії чеської громади все ще залишається недостатньо вивченою українською історичною наукою. Предметом даної розвідки є процес формування й діяльності мережі чеських закладів освіти у Волинській губернії та політика щодо них царського уряду в досліджуваний період.

Чеські колоністи стали постійними мешканцями Волині з другої половини ХІХ століття. Їхня масова еміграція в регіон була викликана цілим комплексом економічних і політичних факторів як в Чехії, так і в Російській імперії. У середині 60-х років ХІХ століття на Волині склалися особливо сприятливі умови для переселення чехів, де після придушення польського повстання 1863 р. царський уряд почав проводити кампанію по витісненню польського землеволодіння. Як результат, тут звільнялося багато земель, які продавалися за низькими цінами. В цих умовах царська адміністрація почала заохочувати переселення чехів в Україну, вбачаючи в них свою опору проти поляків, а також українців, національні прагнення яких всіляко придушувалися. І хоча постановами 1864-1865 рр. католикам було заборонено купувати землі на Волині, адміністрація Південно-Західного краю дозволяла це чехам, задовольняючись поясненнями про те, що вони – нащадки гуситів, а католиками називали себе лише в умовах Австрійської монархії [24, с.37].

З ростом числа переселенців, їх прохань про дозвіл прийняти російське підданство, скарг на зловживання з боку місцевої адміністрації генерал-губернатор Південно-Західного краю А.М.Дондуков-Корсаков змушений був спочатку через свого представника, а потім особисто ознайомитись із життям чеських переселенців на Волині. Результатом цього